

Empirický právní výzkum*

HUBERT SMEKAL – KATARÍNA ŠIPULOVÁ**

Empirical Legal Research

Summary: *The article seeks to introduce the possibilities and limits of empirical research, using particularly examples from the field of law and politics. The text suggests why it would be beneficial for lawyers to become familiar with the fundamentals of empirical research and points to works which could serve as an introduction to the field. When doing research, as well as when drafting and applying legal rules, lawyers often overstep the closed legal system and make contact with the social world; therefore, they should seek to understand the basic principles of social science research, which has a long tradition in uncovering social reality. The text further acknowledges the irreplaceable role of legal experts in research on law. The article points to advantages and limits of qualitative and quantitative approaches to the research and suggests the direction in which empirical legal research could go in the future.*

Keywords: *law and politics, empirical legal research, qualitative approach, quantitative approach, case study, law and politics.*

Empirický právní výzkum je na vzestupu. V oblasti mezinárodního práva se například hovoří o „empirickém obratu“ ve výzkumu,¹ obecně pak dokonce třeba o „příští velké věci v právním intelektuálním hloubání“.² V našem příspěvku se zaměříme na empirický právní přístup zejména v rámci oblasti „Law and Politics“. Výzkum propojení práva a politiky působí logicky: Právo je produktem politiky a zároveň má ambici politiku regulovat, proto dává smysl, aby se o právo zajímala rovněž politologie.

V praxi představuje hlavní náplň práce Law and Politics výzkum soudů, my navíc na příkladu výzkumu lidskoprávních závazků demonstrujeme na základě vlastní zkušenosti alespoň letmo pro ilustraci některé problémy, které výzkumník pokoušející se o tento přístup může zakusit. V souladu s přáním redakce se zaměříme na nastínění empirických přístupů ke zkoumání práva, přičemž se pokusíme zaplnit volná místa mezi příspěvky ostatních autorů tohoto čísla. Naším cílem je zejména informovat o vybraných přístupech, které se v sociálněvědním výzkumu soudů a mezinárodních lidskoprávních úmluv využívají, a působit třeba jako pomyslný rozcestník pro zájemce o navazující obsírnější texty.

Jako výborné tematické vstupní pojednání poslouží velmi vydařená *The Oxford Handbook of Law and Politics*,³ která obsahuje texty renomovaných autorů, již často zásadně přispěli k rozvoji výzkumné oblasti jako takové. Law and Politics se liší od ekonomické analýzy práva (Law and Economics)⁴ svým zaměřením na soudy a interakci mezi právem a politikou. Law and Politics

převážně využívá empirických přístupů, a to jak kvantitativních, tak kvalitativních či smíšených, za současného zachování pestrosti teoretických směrů.

Ekonomická analýza práva přistupuje k právním tématům za využití ekonomického způsobu myšlení, více než v rámci Law and Politics se využívají formální modely. Paradigmatická pestrost je spíše upozaděna, počítá se s racionálními aktéry, zohledňováním efektivity a distribučními efekty.⁵ Jako celek ve výsledku ekonomická analýza práva působí sevřeněji a více jako myšlenkový proud. V kontrastu k tomu například Martin Shapiro obecně označuje za přívržence Law and Politics povětšinou politology, kteří tvrdí, že znalost práva

* Tento článek vznikl v rámci projektu podpořeného Grantovou agenturou ČR „Mezinárodní lidskoprávní závazky České republiky: trendy, praxe, příčiny a důsledky“ (GA13 – 27956S). Děkujeme Marku Antošovi, Davidu Kosařovi, Tereze Papouškové, Janu Petrovovi, Maríně Urbánikové a dvěma anonymním čtenářům za důležité připomínky vedoucí ke zlepšení textu.

** Právnická fakulta, Masarykova univerzita; kontaktní e-mail: hsmekal@fss.muni.cz.

Autoři výzkumně či studijně působili na institucích, které usilují o přístup, jenž je v článku prezentován: Hubert Smekal na Center for the Study of Law and Society při UC Berkeley a Katarína Šipulová na Centre for Socio-Legal Research, University of Oxford.

1 SHAFFER, G. – GINSBURG, T. The Empirical Turn in International Legal Scholarship. *American Journal of International Law*, 2012, sv. 106, č. 1, str. 1–46.

2 GEORGE, T. E. Empirical Study of Empirical Legal Scholarship: The Top Law Schools. *Indiana Law Journal*, 2006, sv. 81, č. 1, str. 141.

3 WHITTINGTON, K. E. a kol. (eds.). *The Oxford Handbook of Law and Politics*. Oxford 2010.

4 O ekonomické analýze práva vizte více v tomto čísle článek Libora Duška a Josefa Montaga.

5 Volně dle KAPLOW, L. – SHAVELL, S. Economic analysis and the law. In: Auerbach, A. – Feldstein, M. *Handbook*

informuje a vylepšuje jejich politologický výzkum.⁶

Upozorňujeme, že článek staví na rozsáhlých a dlouho běžících vyostřených debatách,⁷ přičemž námi prezentované (a dosti zjednodušené) postoje nemusejí vždy být založeny na všeobecně přijímaném konsenzu. Ostatně samo propojení právní vědy a sociálních věd není nekontroverzní a třeba v mezinárodněprávní oblasti má významné kritiky, jako například Martti Koskenniemiho či Jana Klabberse.⁸ Část vědecké právní komunity dokonce nabádá k prohloubení doktrinálního přístupu.⁹

Nám rozhodně nepřísluší radit právní komunitě, jakou výzkumnou cestou se vydat, pouze upozorňujeme, že pokud právníci dělají úsudky o „sociální realitě“, pak by měli vědět, že existují testem času ozkoušené a stále se vylepšující metody, jak ji poznávat, které poskytují spolehlivější cestu než intuice či názor založený na nesystematickém pozorování. Tvorba právních předpisů i činnost vrcholných soudců má přímý vliv na společnost, proto by pochopení společenskovedního přístupu k poznání mohlo obohatit kurikula právních fakult.¹⁰

Následující text je určen zejména těm, již věří, že poznávat odlesky reality není nemožné a že (sociální) svět a vztahy v něm nefungují absolutně chaoticky, ale lze v nich nalézt jisté pravidelnosti. Právě o nalezení pravidelností empirické společenské vědy usilují. Nejprve se věnujeme otázce, proč by se právníci měli zajímat o možnosti společenskovedního výzkumu, a poskytujeme tipy, kde případně začít. Představujeme nejen hlavní přístupy, ale také jejich problémy a cesty, jak je překonat. Pokus o spojení právně-politologického přístupu ilustrujeme na zkušenostech z vlastního empirického výzkumu soudního rozhodování, na němž ukazujeme nesnáze, jimž mohou takové aspirace čelit. Celý článek uzavíráme krátkým pohledem na možné budoucí směřování zkoumání práva a jeho aplikace a načrtáváme, jak se na ně přivřít.

Proč právníci potřebují porozumět sociálněvědnímu výzkumu

Takřka automatická otázka, kterou si právník položí při přečtení nadpisu a případně úvodní části našeho příspěvku, zní – a proč by mě to mělo zajímat? Vystudoval jsem právo, „dělám“ (zkoumám, aplikuji) právo, tak proč právě sociální vědy by pro mě měly být důležité? V prvé řadě je nutno uvědomit si, že studium práva přesahuje pouhou interpretaci právních norem a normativní (neboli doktrinální) výklad

existující judikatury. K právu a právním profesím náleží i normotvorná činnost, která již zcela explicitně vyžaduje porozumění právu¹¹ v širším kontextu systému společenských či morálních norem, a to skrze pochopení jeho funkce.¹²

Téměř při každé práci s právem, ať již jde o jeho aplikaci či výzkum, nevyhnutelně dochází též k výrokům, které spojují právo se společností (a politikou). Jakákoliv analýza, že v praxi něco (ne)funguje, jako například novela libovolného zákona, vyžaduje – pokud se tedy má brát vážně a nikoliv pouze jako dojem – systematicčnost a promyšlenost při vytváření výzkumného plánu, spolu s pečlivými definicemi a operacionalizací klíčových pojmů (např.: Co máme na mysli pod pojmem fungovat? Na základě jakých kritérií fungování hodnotíme? Jak v rámci těchto kritérií měříme?).

Společenskovední výzkum, zejména pak jeho kvantitativní větev, prodělává díky technologickému pokroku obrovský rozvoj. Výkonné počítače spolu s otevřenými informačními zdroji umožňují zpracovat ohromné množství dat. Právníci, kteří tradičně vynikali vysokou mírou sečtělosti, inteligence a znalostí, tedy atributy řadící je mezi příslušníky elity, zatím nedokázali z boomu informačních technologií ve svém výzkumu obdobným způsobem jako společenské vědy profitovat. Metodologie příbuzných disciplín nicméně dosáhla takové úrovně, že hluboká „insider“ znalost terénu přestává v konkurenci algoritmů postačovat.

of Public Economics, Volume 3, Amsterdam 2002, s. 1666; str. COOTER, R. – ULEN, T. *Law and Economics*. 6. vyd., Boston 2012, str. 3–4.

6 SHAPIRO, M. *Law and Politics: The Problem of Boundaries*. In: Whittington, K. E. *The Oxford Handbook of Law and Politics*. Oxford 2010, str. 768.

7 Viz zejména KING, G. a kol. *Designing Social Inquiry: Scientific Inference in Qualitative Research*. Princeton, NJ, 1994, kteří přišli s tvrzením, že dobrý kvantitativní i dobrý kvalitativní výzkum podkládá stejná logika inference. Následující významné práce s tím tak docela nesouhlasí – vizte např. GEORGE, A. L. – BENNETT, A. *Case Studies and Theory Development in the Social Sciences*. Cambridge, MA, 2005; BRADY, H. E. – COLLIER, D. (eds.) *Rethinking Social Inquiry: Diverse Tools, Shared Standards*. Lanham, MD, 2010; GOERTZ, G. – MAHONEY, J. *A Tale of Two Cultures: Qualitative and Quantitative Research in the Social Sciences*. Princeton, NJ, 2012.

8 AALBERTS T. E. *The Politics of International Law and the Perils and Promises of Interdisciplinarity*. *Leiden Journal of International Law*, sv. 26, č. 3, 2013, pp. 503–508. Viz také debatu *International Law and its Methodology* v *Leiden Journal of International Law* sv. 28, č. 3, 2015.

9 SMITS, J. M. *The Mind and Method of the Legal Academic*. Cheltenham 2012.

10 Jak se pomalu děje v anglicky mluvících zemích – srov. BRADNEY, A. *The Place of Empirical Legal Research in the Law School Curriculum*. In: Cane, P. – Kritzer, H. (eds.) *The Oxford Handbook of Empirical Legal Research*. Oxford 2012, str. 1025–1043.

11 Vláda České republiky. *Hodnocení dopadů regulace (RIA)* [online]. Dostupné na <https://vlada.cz/cz/ppov/lrv/ria/uvod-87615/>.

12 Definice práva přes pochopení jeho společenské funkce je blízká Hartovu *Pojmu práva* a klasické anglické tradici filozofů Bentham, Johnstona či Austina, kteří stavěli odlišnost práva od ostatních společenských regulačních systémů na momenta donucení. Srov. HART, H.L.A. *Pojem práva*. Praha 2010.

Vhodnou ilustraci problému poskytnou například výzkumy předpovídání rozhodnutí Nejvyššího soudu USA, kde proti sobě stály skupiny právních expertů a poměrně jednoduchý model z dílny čtyř politologů, který z pomyslného klání nakonec vzešel jako vítěz. Andrew Martin a spol. použili i pro neprávnicka lehce určitelných šest dostupných charakteristik případů (od jakého nižšího soudu se případ k Nejvyššímu soudu dostal, v jaké oblasti práva, jakého typu byl stěžovatel, jakého typu odpůrce, ideologické směřování rozsudku soudu nižšího stupně a zda stěžovatel rozporoval ústavnost zákona či praxe), na jejichž základě dokázali pro delší časové období souhrnně předpovídat výsledky rozhodování Nejvyššího soudu lépe než experti z oboru. Právníci však alespoň lépe třefovali, jaká stanoviska budou zastávat jednotliví soudci.¹³ Stroje však od té doby prodělaly posun a přehouply se přes 70% úspěšnost při predikci stanovisek jednotlivých soudců.¹⁴

Metody, metody, metody: rozcestník přínosných metodologických publikací

Literatura identifikuje dva hlavní typy právního výzkumu: doktrinální a empirický (někdy se lze setkat též s označením „socio-legal“).¹⁵ Doktrinální neboli teoretický právní výzkum se ptá, co je právo v dané oblasti – jeho popis, vývoj a aplikace;¹⁶ případně jak by právo být aplikováno mělo. Vyspělejší doktrinální výzkum zahrnuje kritickou analýzu právních norem a kreativní syntézu.¹⁷ Pojem empirický pak označuje poznatky o světě založené na pozorování nebo zkušenosti. Tyto poznatky staví na datech – neboli faktech o světě – která mohou být jak numerická, tak nenumerická.¹⁸ Při pohledu na publikovaný právní výzkum se nám výše zmíněné dělení na doktrinální a empirický výzkum jeví nedostatečné. Zatímco doktrinální výzkum má své těžiště v systému práva (v rámci něj identifikuje právo, systematizuje, logicky analyzuje, interpretuje, nabízí argumentaci, pracuje s koncepty), tak empirický výzkum se soustředí na vztah systému práva s jeho okolím, většinou politikou či šířejí společností, a to s důrazem na onu druhou složku – tj. na působení práva mimo samotný vlastní uzavřený systém práva. Další typ bádání, který se rozšířil teprve od 70. let minulého století, představuje kritický právní výzkum, jež čerpá z obou předchozích typů, kdy využívá mimoprávních skutečností, aby (zejména z feministických pozic) kritizoval právo.¹⁹

Dobrá výzkum jakéhokoliv typu musí s daty pracovat systematickým a transparentním

způsobem, který umožní, aby jakýkoliv následující badatel mohl ověřit jeho výsledky (tzv. replikovatelnost). Požadavek transparentnosti se týká jak fáze sběru dat, tak fáze jejich analýzy. Výchozí datové soubory by měli výzkumníci dávat k dispozici nejen z důvodu přezkoumatelnosti, ale také proto, aby je mohly využít příští výzkumy. Věda funguje na kumulativním principu, kdy dochází k postupnému budování a vylepšování poznatků.

Problémem nejen českých právních fakult nicméně zůstává, že studenti si osvojí pouze základy doktrinálního přístupu a empirický výzkum je výrazně upozaděn. Posluchači se trénují v právním řemeslu (v právní systematice, právní argumentaci atd.) a povzbuzují se normativní úvahy (tj. co býti má). Bohužel, často se zapomíná na ontologické (co je?) a epistemologické (jak poznáváme?) otázky. Přitom právě právníci by vzhledem k povaze své činnosti základní orientaci ve společenskovední metodologii mít měli, zejména třeba soudcové na vrcholech soudní hierarchie, kteří se velmi často vyjadřují o sociální realitě. Ukazuje se to například na rozhodování diskriminačních kauz, v nichž dochází k pochybením velmi často.²⁰ Stále hojnější konfrontace soudců se statistikou, případně s vědeckým přístupem k sociální realitě indikuje, že právníci by měli být

¹³ RUGER, T. W., a kol. The Supreme Court Forecasting Project: Legal and Political Science Approaches to Predicting Supreme Court Decision-Making. *Columbia Law Review*, 2004, str. 1150–1210; případně kratší a velmi srozumitelná verze: MARTIN, A. D. a kol. Competing Approaches to Predicting Supreme Court Decision Making. *Perspectives on Politics*, 2004, č. 4, str. 761–767.

¹⁴ KATZ, D. M. a kol. Predicting the Behavior of the Supreme Court of the United States: A General Approach. In: SSRN [online]. 21. 7. 2014. Dostupné na <https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2463244>. Mimochodem, predikční schopnosti v případech Nejvyššího soudu USA si můžete vyzkoušet sami na stránce <<https://fantasyscotus.lexpredict.com/>>.

¹⁵ McConville a Chui přidávají jako třetí typ ještě mezinárodní a komparativní právní výzkum, což je však nesystematické, neboť jeho jednotlivé výstupy mohou být podřazeny pod výše zmíněné dva typy (viz McCONVILLE, M. – CHUI, W. H. Introduction and Overview. In: McConville, M. – Chui, W. H. *Research Methods for Law*. Edinburgh 2012, str. 3–7).

¹⁶ DOBINSON, I. – JOHNS, F. Qualitative Legal Research. In: McConville, M. – Chui, W. H. *Research Methods for Law*. Edinburgh 2012, str. 18–19.

¹⁷ HUTCHINSON, T. Doctrinal research: researching the jury. In: Watkins, D. – Burton, M. *Research Methods in Law*. Oxon 2013, str. 9–12.

¹⁸ EPSTEIN, L. – KING, G. The rules of inference. *The University of Chicago Law Review*, sv. 69, č. 1, 2002, str. 2–3. Tento rozsáhlý článek Epsteinové a Kinga rozhodně stojí za přečtení, neboť kriticky diskutuje právní výzkum a to, co právníci označují za empirický právní výzkum.

¹⁹ Pro rozsáhlejší klasifikace vizte VAN HOECKE, M. (ed.) *Methodologies of Legal Research. Which Kind of Method for What Kind of Discipline?*. Oxford a Portland, OR 2011; vizte též texty Michala Bobka a Barbary Havelkové v tomto čísle *Jurisprudence*, kteří dělí přístupy ke zkoumání na popisné, analytické, normativní a empirické, respektive na interní doktrinární, právně-teoretický a právně-filozofický přístup, externí analýzu práva a empirický přístup. Pro účely našeho článku nejsou tyto taxonomie vrcholně důležité, proto setrváme pouze u základního vymezení výše.

²⁰ Srov. např. URBÁNIKOVÁ, M. Prokazování diskriminace pomocí empirických dat. In: Šamánek, J. a kol. *Antidiskriminační právo v judikatuře a praxi*. Praha 2017.

připraveni na interakci i s dynamicky se rozvíjejícím ne právním světem.²¹

Alespoň rudimentární osvojení základních společenskovedních postupů přitom nevyžaduje nadměrnou námahu, a může dokonce přinést příjemně strávené chvíle. V českém prostředí lze jako uvedení do problematiky společenskovedního výzkumu doporučit první část knihy Miroslava Dismana *Jak se vyrábí sociologická znalost*, která angažovaným způsobem spolu s ilustrativními příklady přibližuje společenskovední uvažování.²² Až nakažlivým nadšením působí publikace Kristin Luker *Salsa Dancing into the Social Sciences*,²³ jež sice přímo nevysvětluje jednotlivé metody, ale snaží se čtenáře obeznámit se společenskovedním způsobem přemýšlení a poskytuje praktické rady.

K uvedení do jednotlivých metod existuje na českém trhu několik tuzemských publikací. Kvalitativním metodám v oblasti výzkumu politiky se věnuje kniha *Jak zkoumat politiku: kvalitativní metodologie v politologii a mezinárodních vztazích* od autorského kolektivu kolem Petra Druláka.²⁴ Základní kvantitativní přehled je k nalezení v již zmiňované publikaci M. Dismana, jež poslouží k získání elementární intuice. Pro zájemce nejen o porozumění, nýbrž i o aktivní používání kvantitativních metod lze upozornit na novou knihu Petra Mareše a dalších *Analýza sociálněvědních dat (nejen) v SPSS*.²⁵ V současné éře dostupných dat a rozsáhlých datových souborů představuje právě zvládnutí statistických programů pro aplikaci kvantitativních metod nezbytnost. Vedle SPSS patří mezi nejpoužívanější programy také Stata či volně dostupné R, populární zejména mezi statistickou komunitou. Základní statistické operace zvládá rovněž i mezi širokou veřejností rozšířený Excel, jehož používání se však při pokročilejší kvantitativní analýze dat nedoporučuje.²⁶

V anglickém jazyce je dostupná nepřehledná řada společenskovedních metodologických publikací, doporučíme alespoň některé, které byly sepsány primárně pro právníky a výzkumníky pohybující se v právním prostředí. Uvedení do jednotlivých metod sociálněvědního výzkumu lze nalézt v publikacích *Beyond Methods: Law and Society in Action* autorů Halliday a Schmidta²⁷ nebo *The SAGE Handbook of Criminological Theory*.²⁸ Metodologicky orientována je druhá část rovněž vysoce doporučitelné *The Oxford Handbook of Empirical Legal Research*,²⁹ které se jinak zaměřuje obecněji na empirický výzkum práva, nikoliv pouze na metody. Velmi přístupné uvedení do právníky s respektem až ostychem vnímané kvantitativní oblasti představuje kniha *An Introduction to Empirical Legal Research*³⁰ od Lee Epsteinové

a Andrew Martina, zaměřující se na nejpoužívanější metody analýzy dat. Zde se mimochodem dostáváme k zajímavému problému, jelikož Epsteinová a Martin prezentují svou knihu jako úvod do právního empirického výzkumu, nicméně omezují se pouze na kvantitativní metody.³¹ Ztotožnění kvantitativního a empirického výzkumu není zejména v americké literatuře ojedinělé, nicméně empirický výzkum není třeba omezovat pouze na kvantitativní, rovnocennou odnož představuje přístup kvalitativní.³² Doporučit lze také publikaci *Social Research Methods* Alana Brymana,³³ která čtenáře uvádí do základů obou přístupů, jež doprovází mj. příklady z právních výzkumů. Za povšimnutí stojí také řada publikací z oblasti kriminologie.³⁴

Kvantitativní, nebo kvalitativní přístup? Existuje vůbec „správná“ odpověď?

Dělení výzkumu na kvalitativní (QL) a kvantitativní (QN) je intuitivní a zcela běžné.

²¹ BREYER, S. Introduction. In: Federal Judicial Center – National Research Council. *Reference Manual on Scientific Evidence*. Third Edition. Washington 2011, str. 1–9. Dostupné na <[http://www.fjc.gov/public/pdf.nsf/lookup/SciMan3D01.pdf/\\$file/SciMan3D01.pdf](http://www.fjc.gov/public/pdf.nsf/lookup/SciMan3D01.pdf/$file/SciMan3D01.pdf)>. Mimochodem, v rámci tohoto výběrného průvodce světem vědy pro soudce se dostává pozornosti také statistice, kterou podávají velmi respektovaní autoři: KAYE, H. D. – FREEDMAN, D. A. Reference Guide on Statistics. In: Federal Judicial Center – National Research Council. *Reference Manual on Scientific Evidence*. Third Edition. Washington 2011, str. 211–302. Dostupné na <[http://www.fjc.gov/public/pdf.nsf/lookup/SciMan3D01.pdf/\\$file/SciMan3D01.pdf](http://www.fjc.gov/public/pdf.nsf/lookup/SciMan3D01.pdf/$file/SciMan3D01.pdf)>.

Pro zájemce o prohloubení: Statistické diskuze nad novými případy se běžně objevují ve specializovaném žurnálu *Law, Probability and Risk* (dostupný na stránce <<https://lpr.oxfordjournals.org/>>).

²² DISMAN, M. *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Praha 2011.

²³ LUKER, K. *Salsa Dancing into the Social Sciences*. Cambridge, MA 2008.

²⁴ DRULÁK, P. a kol. *Jak zkoumat politiku: kvalitativní metodologie v politologii a mezinárodních vztazích*. Praha 2008.

²⁵ MAREŠ, Petr, et al. *Analýza sociálněvědních dat (nejen) v SPSS*. Brno 2015.

²⁶ Srov. např. neslavnou kauzu slovných ekonomů Carmen Reinhart a Kennetha Rogoffa, jejichž článek ovlivnil americkou odpověď na nedávnou ekonomickou krizi, avšak zřejmě byl postaven na ne zcela pečlivé práci s daty (vizte GELMAN, A. Memo to Reinhart and Rogoff: I think it's best to admit your errors and go on from there. In: *Statistical Modeling, Causal Inference, and Social Science* [online]. 16. 4. 2013. Dostupné na <<http://andrewgelman.com/2013/04/16/memo-to-reinhart-and-rogoff-i-think-its-best-to-admit-your-errors-and-go-on-from-there/>>).

²⁷ HALLIDAY, S. – SCHMIDT, P. *Beyond Methods: Law and Society in Action*. New York 2009.

²⁸ McLAUGHLIN, E. a NEWBURN, T. *The SAGE Handbook of Criminological Theory*. London 2010.

²⁹ CANE, P. – KRITZER, H. (eds.) *The Oxford Handbook of Empirical Legal Research*. Oxford 2012.

³⁰ EPSTEIN, L. – MARTIN, A. D. *An Introduction to Empirical Legal Research*. Oxford 2014.

³¹ Epsteinová a Martin definují empirickou práci jako výzkum založený pozorování světa, tedy na datech, nicméně daty dále rozumí (jak je běžné) jak kvantitativní, tak kvalitativní (EPSTEIN – MARTIN, c.d., str. vii a 3).

³² Shodně viz např. SHAFFER – GINSBURG, c. d., str. 3–4.

³³ BRYMAN, A. *Social Research Methods*. Oxford 2012.

³⁴ Srov. např. NOAKS, L. – WINCUP, E. *Criminological Research: Qualitative Approaches*. London 2008; KING, R. – WINDCUP, E. *Doing Research on Crime and Justice*. Oxford 2010, BACHMAN, R. – SCHUTT, R. *The Practice of Research in Criminology and Criminal Justice*. London 2011. PIQUERO, A. – WEISBURD, D. (eds.) *Handbook of Quantitative Criminology*, New York 2010.

Kvantitativní přístupy se obvykle spojují s testováním, zatímco kvalitativní s modifikací hypotéz či s jejich vytvářením. Ambiciózní a kvalitní výzkum se neomezuje jen na popis zkoumaného případu, ale usiluje skrze něj přispět k posunutí teoretického poznání, a to právě zevšeobecněním a testováním, modifikováním nebo vytvářením hypotéz a teorií.³⁵

Základní QL–QN dichotomie se i my přidržíme níže. Předtím však ještě představujeme klasifikaci cílů empirického výzkumu Kinga a Powellové, která se bez tohoto rozdělení obejde. King a Powellová rozlišují dva hlavní cíle empirického výzkumu: sumarizaci dat a inferenci. Zatímco sumarizace dat představuje jen práci v rámci učiněných pozorování a jejich sumarizaci, inference znamená použití faktů, které máme, za účelem poznání faktů, které nemáme. Inferenci King a Powellová dále člení na deskriptivní a kontrafaktuální. Deskriptivní inference představuje proces studia o faktech, která existují, nicméně jsou nám prozatím neznámá. Kontrafaktuální inference se snaží poznat fakta, která by existovala nebo budou existovat v jiném čase (tj. predikce) nebo by existovala v hypotetické situaci (tzv. co-kdyby otázky: třeba kdyby měl ombudsman pravomoc podávat návrhy na zrušení zákona k Ústavnímu soudu, zvýšil by se počet vyhovujících rozhodnutí?). Posledním subtypem kontrafaktuální inference (vedle predikce a co-kdyby otázek) jsou kauzální inference, jež představují rozdíl mezi faktem a odpovědí na co-kdyby otázku.³⁶ Poněkud srozumitelnější verzi prezentují Epsteinová s Martinem, kteří inferenci člení na deskriptivní a kauzální.³⁷

Kvalitativní i kvantitativní přístupy disponují jak přednostmi, tak nedostatky, nejdůležitější je vyjasnit si, co od výzkumu a jeho publikace očekáváme. Pokud chceme pouze detailně popsat případ (není nutně myšlen soudní případ, ale tematicky a časově ohraničený jev, který je předmětem našeho vědeckého zájmu)³⁸ bez dalších ambic, pak můžeme u vydavatele narazit na nepochopení, jelikož se jedná o nejméně ambiciózní typ výzkumu, jenž vědění neposouvá dál. Cílem ambicióznějšího výzkumu by mělo být vystoupit z rámce jednoho případu a pokusit se něco říci o množině případů. Čím větší bude skupina, na niž chceme naše zjištění zobecnit (například soudy), tím větší bude riziko, že se jednotlivé případy od našich očekávání odchýlí. Pokud naopak zúžíme prostřednictvím tzv. podmínek rozsahu množinu případů, na niž chceme zobecnit naše zjištění (například jen ústavní soudy a zároveň jen středoevropské a zároveň jen v majoritně slovanských zemích), tak sice naše očekávání

budou lépe pasovat na jednotlivé případy, ale možná až zbytečně rezignujeme na „velká“ zjištění a eleganci. Zároveň je však samozřejmě zapotřebí zachovávat obezřetnost – lze činit jen takové závěry, jež máme korektně podloženy daty, pokud chceme zobecňovat dále, pak musíme upozornit na limity našeho snažení.

Obrazně podáno – při výzkumu je prvně nutno zodpovědět si otázku, zda se ptáme na to, jak vypadá les, nebo jestli spíše chceme popsat jeho nejvyšší stromy. Výzkum celé skupiny případů (či vhodně konstruovaného vzorku) pomůže odhalit vzorce chování, které mohou být na první pohled nezjevné a které buďto testují hypotézy odvozené z teorií, nebo, pokud teorie doposud neexistují, z našeho předběžného pozorování a následného „podezření“, že se věci mají jinak, než se jeví či říká.

Kvantitativní výzkumy udělají výbornou práci pro zjištění skutečnosti, zda mezi proměnnými existuje vztah, případně jak silný. Za použití promyšleného výzkumného designu, vhodného modelu a již složitější statistické analýzy (obvykle mnohonásobné lineární regrese) lze při příznivých výsledcích opatrně usuzovat na existenci kauzální souvislosti.³⁹ Při prezentaci kvantitativně založeného výzkumu doktrinálně zaměřenému právnímu publiku obvykle zazní kritika přílišného zjednodušování a nedostatečného zohlednění detailů. Zde je nutno si uvědomit, že kvantitativní analýza typicky slouží jinému účelu než vyčerpávajícímu popisu jednoho případu. Kvantitativní analýza neobjasní každý jeden případ v populaci, ale velmi dobře zachytí obecný trend.

Na druhou stranu, pečlivá jednopřípadová studie sice dodá bohatost detailů a více zohledňuje specifický kontext,⁴⁰ ale často má obtíže vykročit za obzor jednoho právě popisovaného případu: vybereme-li si náhodně jeden případ Ústavního soudu ČR, tak bez dalšího nemůžeme zobecnit naše poznatky na rozhodování Ústavního soudu jako celku – například co se týče délky řízení, publicity, kvality odůvodnění atd.

³⁵ ROHLFING, I. *Case Studies and Causal Inference: An Integrative Framework*. Houndmills 2012, str. 9.

³⁶ KING, G. – POWELL, E. N. How Not to Lie Without Statistics. [online] 22. 8. 2008, str. 5–7. Dostupné na <<http://gking.harvard.edu/files/gking/files/nolie.pdf>>.

³⁷ EPSTEIN – MARTIN, c. d., str. 11–13.

³⁸ Podrobněji k případové studii vizte článek Davida Kosaře a Jana Petrova v tomto čísle Jurisprudence.

³⁹ Pozor, klasická poučka zní – nezaměňovat kauzalitu s korelací. To, že mezi dvěma proměnnými existuje vztah, ještě neznamená, že jedna způsobuje druhou. Nadprůměrná koncentrace čápů v oblasti s nadprůměrnou porodností ještě neznamená, že čápi nosí děti. Stejně tak, když se v zemi s mnoha držiteli Nobelových cen zkonsumuje spousta čokolády, ještě to nezaručí, že jezením čokolády dosáhneme na tuto cenu. Spíše to indikuje, že se jedná o zemi bohatou, kde si lidé mohou dovolit sníst hodně čokolády a také asi mají dobré podmínky pro vědecké bádání.

⁴⁰ SHAFFER – GINSBURG, c. d., str. 4.

Jelikož kvalitativní přístup typicky spočívá v pečlivé podrobné práci s malým či pouze jedním počtem pozorování (případů), o to důležitější roli hraje výběr případu, který by ideálně měl být veden tím, že se jedná o teoreticky zajímavý případ, nikoliv pouze o zajímavý případ. V praxi například může k modifikaci či vytvoření nové hypotézy/teorie přispět studie deviantního případu, tedy takového, který má jiné charakteristiky, než postuluje stav poznání.⁴¹

Pokud třeba etablovaná teorie tvrdí, že liberální demokracie mezi sebou neválčí, pak se vyplatí nalézt v historii opačný případ a vysvětlit, proč tomu bylo jinak, než by teorie očekávala. Případně se odpíchnout od kvantitativních studií, které například našly v daném období silný vztah mezi bohatstvím země a úrovní kvality demokracie a lidských práv, a rozebrat zemi, která sice vykazovala vysokou kvalitu demokracie a lidských práv, ale zároveň také nízkou ekonomickou vyspělost. Kvalitativní studie pak usiluje o identifikaci podmínek, za nichž určitý jev (ne)nastává.

Takový postup jsme uplatnili ve vlastním výzkumu případu *D. H. proti České republice*, kde jsme se zabývali otázkou, za jakých podmínek dochází k neplnění rozsudků ESLP. Po proniknutí do problematiky na základě důkladného studia primárních i sekundárních textových zdrojů a po provedení rozhovorů s reprezentanty jednotlivých zainteresovaných skupin jsme identifikovali klíčové body, které brání harmonizaci tuzemské praxe s rozsudkem ESLP. Vypracovali jsme vizualizaci hlavních aktérů a vztahů mezi nimi a načrtli nerovnici, která vysvětluje stav neprovedení rozsudku. Na základě hloubkového studia jednoho případu jsme navrhli faktory, které ztěžují provádění rozsudků mezinárodních lidskoprávních těles uvnitř členských států obecněji, neboť není důvodu domnívat se, že Česká republika by v těchto ohledech měla být zcela specifickým případem. Ke ztížení rychlého provedení mezinárodních rozsudků přispívají následující faktory: (1) mezinárodní prostředí – pokud i ostatní státy mají komplikace obdobného typu a daná země v tomto ohledu není posledním státem, kde ještě požadovaná úprava v praxi nefunguje, tak se mezinárodní tlak otupuje; (2) celkový vnitrostátní kontext – v atmosféře obecné antipatie vůči romské menšině mají společenské síly usilující o zachování status quo převahu; (3) vnitrostátní zájmové (profesní) skupiny – speciálním pedagogům i učitelům na základních školách až na výjimky současný stav vyhovuje, hlasy oponentů zaznívají v nepřátelské atmosféře a riskují silnou odezvu, což je místy odstrašuje; (4) osobnosti a politika – k prosazení změny je potřeba

silného politického zastání a odborného podhoubí, obojí bylo na ministerstvu školství v problematickém stavu; (5) kvalita mezinárodního rozsudku – i právníci spíše naklonění inkluzivnějšímu vzdělávání kritizovali rozsudek *D. H.* pro jeho sporné kvality a přesvědčivost.⁴²

Obdobně při výběru případů pro oblíbené komparativní studie by se mělo postupovat v rámci promyšleného výzkumného plánu s jasným záměrem, pouhé srovnání legislativy nebo judikatury ve dvou či více zemích se nepovažuje za intelektuálně právě vysilující.⁴³ Obecně se jako jedna z nejslibnějších kvalitativních metod pro právníky jeví sledování procesu (*process-tracing*),⁴⁴ která má i ambice ohledně tvorby hypotéz o kauzálních vztazích.

Zatímco kvalitativní přístup má obvykle problémy se zobecněním, tak kvantitativní zpravidla s validitou, proto obzvláště slibnou větev výzkumu představuje mix kvalitativního a kvantitativního výzkumu,⁴⁵ který se pokouší otupit nedostatky obou metod.

Mnohé zmíněné problémy kvantitativních výzkumů lze zčásti kompenzovat zapojením kvalitativního komponentu. Už jen samotná konstrukce kvantitativního modelu (jaké proměnné zapojit, v jaké roli, jak spolu mají interagovat) a následné kódování proměnných vyžadují expertní (právní) znalost. Kvalitativní přístup mnohem lépe postihne proces, jak konfigurace/sekvence daných proměnných způsobuje identifikovaný výsledek (tj. kauzální mechanismus). Výzkum bez zapojení kvalitativních vhladů je tedy nemožný i s kvantitativními daty, což vede Kinga s Powellovou k závěru, že veškerý výzkum je kvalitativní, přičemž jedna podmnožina je rovněž kvantitativní.⁴⁶

Přítomnost právníka ve výzkumném týmu umožňuje expertní identifikaci důležitých proměnných a formulaci otázek, na které se zaměřit. Při výzkumu práce vnitrostátních soudů

⁴¹ GERRING, J. What Is a Case Study and What Is It Good for?. *American Political Science Review*, 2004, sv. 98, č. 2, str. 341–354; LEVY, J. S. Case Studies: Types, Designs, and Logics of Inference. *Conflict Management and Peace Science*, 2008, sv. 25, č. 1, str. 1–18.

⁴² Srov. SMEKAL, H. – ŠÍPULOVÁ, K. DH v Czech Republic Six Years Later: On the Power of an International Human Rights Court to Push through Systemic Change. *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 2014, sv. 32, č. 3, str. 288–321.

⁴³ Ke komparativním případovým studiím více v tomto čísle KOSAŘ, D. – PETROV, J. Mezi texty adaptované pro právní výzkum patří HIRSCHL, R. The Question of Case Selection in Comparative Constitutional Law. *The American Journal of Comparative Law*, 2005, sv. 53, č. 1, str. 125–155; LINOS, K. How to Select and Develop International Law Case Studies: Lessons from Comparative Law and Comparative Politics. *American Journal of International Law*, sv. 109, 2015, str. 475–485.

⁴⁴ COLLIER, D. Understanding Process Tracing. *PS: Political Science & Politics*, 2011, roč. 44, č. 4, str. 823–830.

⁴⁵ Ke smíšeným metodám v právu viz NIELSEN, L. B. The Need for Multi-Method Approaches in Empirical Legal Research. In: Cane, P. – Kritzer, H. (eds.) *The Oxford Handbook of Empirical Legal Research*. Oxford 2012, str. 952–975.

⁴⁶ KING – POWELL, c. d., str. 7.

s judikaturou mezinárodních lidskoprávních těles například čelíme stejnému problému jako řada kvantitativně zaměřených výzkumů o odkazování v judikatuře soudů, a sice rozlišení, zda se informace nachází v narativních částech, nebo ve vlastním odůvodnění. Neobeznámený tým politologů by vůbec tuto zásadní informaci nemusel rozlišovat. Řešení této situace vyžaduje načtení velkého množství judikatury, abychom rozlišili situace, kdy se na mezinárodní judikaturu odkazuje ve shrnutí podání učiněném stranou sporu a kdy ji aktivně použije sám soud. Odlišení těchto situací zatím stroj spolehlivě neučiní a zároveň je statisticko-politologickému týmu zapotřebí právníka, který na riziko upozorní. Obeznámený právník rovněž výzkumnému týmu může doporučit, jaké proměnné do modelu dosadit – jinými slovy, jaké elementy mohou mít vliv na námi sledovaný výsledek (například pokud zkoumáme frekvenci odkazování na judikaturu ESLP, právník může jako potenciálně důležitou proměnnou doporučit sledování elementu, jestli soudce zpravodaj nebo jeho asistenti mají pracovní zkušenost od štrasburského soudu).

Na druhou stranu, čistě právní autorské týmy mohou občas zradit vlastní ideologická východiska. Třeba lidskoprávně orientovaný výzkumník může mít tendenci zveličovat důležitost mezinárodních lidskoprávních úmluv v judikatuře soudů na příkladech několika „slavných“ rozhodnutí Ústavního soudu, kde tyto sehrály skutečně rozhodující roli. Podíváme-li se však na kompletní judikaturu Ústavního soudu, pak náš původně optimistický pohled zřejmě dozná značných trhlin. Ne-quantitativní komponenty výzkumu budou vždy potřeba, jelikož výstupy kvantitativní analýzy postrádají bez kvalitní interpretace valného smyslu.⁴⁷ Nicméně je také třeba vidět, jak dynamickým způsobem se rozvíjí sofistikovanost kvantitativních metod, jež dokázaly reagovat na dříve vyčítané nedostatky.⁴⁸ King s Powellovou například tvrdí, že v situaci, kdy existuje dostatek kvantifikovatelných dat, bude statistická analýza přínosnější než kvalitativní expertní analýza.

Praktické obtíže ve výzkumu aneb herkulovské úkoly moderního vědce

Empirický výzkum s sebou pochopitelně v praxi přináší celou řadu problémů. Jedna věc je navrhovat design výzkumu od stolu a formulovat otázky v teoretické rovině, druhá pak jeho reálná proveditelnost. Stopařův průvodce galaxií od Douglase Adamse⁴⁹ obsahuje proslulou

scénu, v níž se superpočítač po sedmi a půl milionech let hledání odpovědi na „otázku života, vesmíru a vůbec“ dopracuje k odpovědi „42“. Odpověď se čtenáři jeví absurdní – nejen proto, že se nedozví znění samotné otázky, ale i proto, že by vůbec tak zásadní problém jako „otázka života, vesmíru a vůbec“ mohl být kvantifikován, tedy zodpovězen pouhým číslem.

Oba problémy, které trápí Adamsova čtenáře, působí problémy také vědcům usilujícím o právní empirický výzkum. Právo začíná mluvit řečí čísel stále častěji. V numerické hodnotě se vyčísľuje efektivita soudních systémů, stupeň nezávislosti soudnictví, dodržování lidských práv či výkonnost na poli rule of law.⁵⁰ Celá řada výzkumů však trpí nedostatky jak v přesvědčivosti interpretace výsledků, tak v kvalitě zpracovávaných dat. Kamenem úrazu se obvykle stává už samotná (ne)dostupnost, či dokonce neexistence primárních dat.

V rámci výzkumu přijímání mezinárodních lidskoprávních závazků jsme se například věnovali otázce rychlosti přijímání lidskoprávních úmluv státy s různými typy politického režimu (totalitního a demokratického). Sběr dat z databází jednotlivých mezinárodních organizací a ministerstev zahraničních věcí zachycujících podpisy, ratifikace nebo sukcese se ukázal daleko časově náročnější, než jsme očekávali: data nejenže obvykle nejsou zveřejňována ve formátu, který by umožňoval jednoduché kvantitativní zpracování, ale jejich zdroje navíc obsahují chybné údaje, či dokonce údaje o některých sledovaných proměnných zcela absentují.

Kvalitativní techniky sběru dat, které obvykle doplňují kvantitativní výzkum ve snaze lépe pochopit vliv a relevanci stanovených proměnných a „polidštit“ strohou řeč čísel, představují vedle přímých nestrukturovaných nestandardizovaných pozorování a analýzy dokumentů snad nejčastěji hloubkové rozhovory.⁵¹ I s rozhovory je však třeba pracovat opatrně, nelze zapomínat, že vyjadřovaná stanoviska podléhají vysoké míře subjektivity a problematickému zobecnění.⁵² Interview mohou pomoci

⁴⁷ Tímto tvrzením by nicméně neměl vznikat mylný dojem, že kvantitativní výzkum sám o sobě zahrnuje jen a pouze práci s čísly – kvalitní kvantitativní výzkum staví při budování modelů a jejich interpretaci na velmi detailní znalosti reálií a teorií, nicméně právě v tomto komponentu se otevírají možnosti pro kvalitativně orientované výzkumníky, aby vylepšili čistě numerický komponent kvantitativního výzkumu.

⁴⁸ Pro příklady viz KING – POWELL, c. d., str. 10–11.

⁴⁹ ADAMS, D. *The Hitchhiker's Guide to the Galaxy*. London 2009.

⁵⁰ Srov. např. THE WORLD JUSTICE PROJECT. *Rule of Law Index*, 2016 (worldjusticeproject.org/rule-of-law-index).

⁵¹ WEBLEY, L. Qualitative Approaches to Empirical Legal Research. In: Cane, P. – Kritzer, H. (eds.) *The Oxford Handbook of Empirical Legal Research*. Oxford 2012, str. 928.

⁵² Místy se lze v textech setkat s tvrzeními typu „vzorek je dostatečně reprezentativní, protože mi na mě e-mailové dotazy odpovědělo osm ústavních soudců“. Tato skutečnost

zejména s publikací dosud neznámých faktů, případně k zapojení nového elementu při budování teorie.

Opačný pól představuje situace, která nastává docela často při výzkumu soudního rozhodování, kdy existují přesná a podrobná data vztahující se k obsahu rozhodnutí, avšak nejsou dostupná veřejnosti. Bez znalosti soudních spisů se například velmi těžko určí, kdo odkaz na mezinárodní judikaturu inicioval, respektive zda soudy spíše reagují na argumenty stěžovatelů, nebo mezinárodní právo vnášejí do sporů jako vlastní argument. Celá řada dat, která existují, jsou nedostupná např. z důvodu ochrany soukromí jednotlivců.

Pohled do budoucnosti

Na závěr se krátce podíváme na budoucí směřování empirického právního výzkumu. V posledních několika letech se v sociálních vědách výrazně prosadila analýza sítí, která umožňuje identifikovat klíčové body v rozvětvených systémech interakcí, ať již lidských, institucionálních, či třeba v rámci odkazů na precedenty v rozsudcích.⁵³ Obdobně rozvíjející se, avšak právním výzkumem doposud spíše neobjevenou metodu představuje kvalitativní komparativní analýza (QCA)⁵⁴ či její pokročilejší verze jako fuzzy set QCA (fsQCA), které analyzují kauzální přínos různých podmínek pro stanovený výsledek.

V brzké budoucnosti lze také očekávat vyšší využití strojového zpracování textu při kvantitativní obsahové analýze velkého množství dokumentů.⁵⁵ Zajímavé výsledky by mohla přinést též diskurzivní analýza právních textů.

Pochopitelně se neočekává, že by právníci při svých hlubokých expertních znalostech měli na regulérní bázi ještě ovládat nejnovější statistické a jiné společenskovední výstřelky,

nicméně pro produktivní zapojení do interdisciplinárních týmů by se hodilo jejich obeznámení se základními postupy a stylem uvažování společenských věd. Lze to brát jako jistou intelektuální výzvu, která přinese vzájemné obohacení. Zdá se také, že publikační a čtenářský trh výstupy empirického právního výzkumu zajímají. Navíc se v rámci právního výzkumu stále jedná o avantgardu, a to i z pohledu anglosaského světa či výzkumně rozvinutých oblastí kontinentální Evropy, jakými jsou Skandinávie či Nizozemsko. V tuzemském výzkumném rybníku se tedy otevírají slibné možnosti, jejichž výstupy mohou publikačně překročit i místní hranice.⁵⁶

Konečně dobrou zprávou také je, že metodologická společenskovední komunita je otevřená, na internetu se sdílí materiály a datové soubory, existují volně stažitelné publikace či MOOC kurzy,⁵⁷ které může po internetu na špičkových univerzitách navštěvovat každý.

však vypovídá pouze o míře ochoty soudců zodpovědět (či nechat zodpovědět) v konkrétním případě dotazy studenta, nemá ovšem příliš společného s konceptem reprezentativnosti. Velikost vzorku a jeho reprezentativnost, tedy možnost z vlastností vzorku platně usuzovat na vlastnosti celé populace, jsou dvě odlišné věci.

⁵³ V právu se síťová analýza zatím objevuje zcela ojediněle – viz např. DERLÉN, M. – LINDHOLM, J. Goodbye van Gend en Loos, Hello Bosman? Using Network Analysis to Measure the Importance of Individual CJEU Judgments. *European Law Journal*, 2014, sv. 20, str. 667–687.

⁵⁴ Viz ale ORTIZ, P. J. C. EU Treaties and the Judicial Politics of National Courts: A Law and Politics Approach. New York 2016, kap. 8.

⁵⁵ První pokusy již v Evropě probíhají – viz např. WIND, M. Do Scandinavians Care About International Law? Bude publikováno v *Nordic Journal of International Law*.

⁵⁶ Srov. např. KOSAR, D. Perils of Judicial Self-Government in Transitional Societies. Cambridge 2016; KOPEČEK, L. – PETROV, J. From Parliament to Courtroom: Judicial Review of Legislation as a Political Tool in the Czech Republic. *East European Politics and Societies*, 2016, roč. 30, č. 1, s. 120–146; či vícero prací Roberta Zbírala a týmu okolo Jana Kysely.

⁵⁷ MOOC kurzy jsou tzv. *massive open online courses*, které umožňují prostřednictvím webu studovat kurzy velkému množství posluchačů.

ASPI Navigátor

Občanský soudní řád

Unikátní interaktivní průvodce občanským soudním řádem jako nedílná součást ASPI

- Detailní popis postupu s vazbami na předpisy a související dokumenty
- Jednotlivé kroky příslušného postupu
- Možné varianty průběhu řízení

Více na <http://navigator.aspi.cz>

